

Olena Havryliuk (Helena Gawryluk)

Doniecki Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Stusa (Winnica, Ukraina)
Uniwersytet Narodowy im. Iwana Ohijenki w Kamieńcu Podolskim (Ukraina)
ORCID: 0000-0001-8646-8234

Inskrypcje nagrobne na polskich cmentarzach katolickich Podola w XIX wieku i na początku XX wieku. Aspekty językowo-kulturowe

Słowa kluczowe

Podole, Kresy, Polacy, inskrypcje nagrobne, cmentarze katolickie

Streszczenie

Artykuł został poświęcony charakterystyce przygotowanej do druku monografii pt. *Inskrypcje nagrobne na polskich cmentarzach katolickich w XIX i na początku XX wieku. Aspekty językowo-kulturowe*. Badania mają charakter publikacji¹. W artykule najpierw podano krótką charakterystykę historyczno-kulturową Podola jako Kresów Południowych, a następnie zaprezentowano zakres i cel badań, materiał badawczy, metody badawcze i kolejne części monografii. W wyniku przedstawionych badań nad XIX-wiecznymi inskrypcjami z Podola wyznaczono wzorzec inskrypcji na obszarze pogranicznym etnicznie, wyznaniowo, językowo. Napisy nagrobne odzwierciedlają cechy wspólnoty polskiej. W badaniach uwzględniono również budowę inskrypcji (proste i złożone), elementy obligatoryjne (onomastyczne) i fakultatywne (dodatkowa informacja o zmarłym, ważne informacje z życia, charakterystyka osoby zmarłej, historyczne wydarzenia, rola fundatora

¹ Podstawę tekstową rozdziałów badawczych 3–8 stanowi monotematyczny, zaplanowany uprzednio cykl artykułów i rozdziałów przygotowanych do publikacji w periodykach i monografiach autorki.

napisu itp.). Epitafia podolskie z XIX i początku XX wieku są źródłem informacji o życiu Polaków na Podolu, o historycznych wydarzeniach, które zmieniały losy ludzi, o cechach moralnych, które wspólnota polska ceniła, a ponadto utrwalają funeralne obrazy kobiet i mężczyzn. Ważnym elementem charakterystyki językowo-kulturowej podolskich napisów inskrypcyjnych tego okresu jest także ich stylistyka: środki ekspresywności, poetyckie zwroty i nawiązania religijne.

Podole to obszar od wieków zamieszkiwany zarówno przez ludność ukraińską (ruską), jak i polską – społeczności należące do dwóch odmiennych kręgów kulturowych i wyznaniowych².

Mówiąc o Podolu, musimy podkreślić, że jego historia bardzo mocno związana jest z Polską. Po rozbiorach Rzeczypospolitej, a zwłaszcza po klęsce polskich powstań narodowowyzwoleńczych 1830–1831 i 1863–1864, Polacy na prawobrzeżnej Ukrainie, m.in. na Podolu, z dominującej narodowości przemienili się w uciskaną społecznie grupę etniczną. Tylko niektóre warstwy – przede wszystkim arystokracja – były w stanie zachować swoją pozycję ekonomiczną i społeczną³. W tym kontekście wypada jednak zaznaczyć, że mimo niesprzyjających warunków, jakie ukształtowały się w XIX i na początku XX wieku, etniczni Polacy, którzy urodzili się na Podolu, wnieśli znaczący wkład w rozwój cywilizacyjny zarówno Podola, jak i Polski.

Daniel Beauvois, mówiąc o pracy Bolesława Hadaczka, zaznacza, że „U każdego świadka autor doszukuje się »urody miejsc rodzinnych (...) utraconych na zawsze«, arkadyjności »wielonarodowego Podola«, gdzie »narody współistnieją w harmonijnej, synergetycznej symbiozie«. Szczególnie charakterystyczne dla tego autora, jak i dla wszystkich piszących na takie tematy, jest pojęcie »małej ojczyzny«, widocznie zawierające coś z magicznej fascynacji⁴. Refleksje o miłych, szczęśliwych latach przekazuje Aleksander Jełowicki: „Ale

² M. Ostrówka, *Napisy nagrobne w Rzeżycy i Krastawiu (Łotwa) jako przykład koegzystencji kultur i języków w Łatgalii*, „Acta Baltico-Slavica” 2014, t. 38, s. 40–66.

³ С. Баженова, Л. Баженов, С. Оліпер, *На пограниччі культур. Культурне і громадсько-політичне життя польського населення Правобережної України у XIX – на початку XX ст.*, видавець ПП Зволейко Д.І., Кам’янець-Подільський 2020, с. 22.

⁴ D. Beauvois, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914*, UMCS, wyd. 7, Lublin 2024, s. 24.

czym że jest szczęście dziecinne? Snem miłym, czuciem niezupełnym. Szczęśliwe dziecię jest w pewnym stanie upojenia; nie wie, kiedy się jego szczęście zaczęło, nie myśli, żeby się kiedy skończy mogło”⁵.

Cmentarze Podola tworzą przestrzeń bardzo ważną dla odtworzenia obrazu owego świata, gdyż na tych terenach historycznie religia katolicka była nierozdzielnie związana ze społecznością polską, była wyróżnikiem polskości. Można powiedzieć, że katolicyzm określał polską tożsamość. Dlatego badania inskrypcji z katolickich cmentarzy Podola są istotne z różnych powodów. Przede wszystkim ich lingwistyczno-kulturowy opis pozwala odtworzyć polską przeszłość na tym terenie. Dziś, w obliczu wojny i wojennych zniszczeń w Ukrainie, ocalenie pamiątek polskości na Podolu jest sprawą wielkiej wagi. Nekropolie polskie w Ukrainie od dłuższego czasu stale, nieuchronnie niszczą się i dziś są już w niezbyt dobrym stanie.

Przeszłość polskiej społeczności, jej bohaterska i tragiczna historia, pośrednio, jako językowy ślad, zapisała się na katolickich zabytkowych cmentarzach. Ta historia dalej trwa, bo do tej pory Podole zachowało liczne nekropolie, na których pochowani są Polacy. Na pomnikach uwidacznia się długa historia trwania ich na podolskiej ziemi:

Pamięć zwłokom
Ludwik z Trzeciesza
Trzecieski
Rotmistr byłej Kawalerii Narodowej
Wojsk Polskich
Tej Świątyni Fundatora najstarszy Syn
Żył lat 63
Zmarł Dnia 8 Kwietnia 1830 Roku

(kościół św. Wojciecha, Mołczany)⁶

Głównym celem badań prezentowanych w monografii był opis lingwistyczno-kulturowy inskrypcji nagrobnych z terenu Podola z XIX do początku XX wieku. Kazimierz Długosz podaje definicję inskrypcji: „(...) krótki napis nagrobkowy, najczęściej wierszowany,

⁵ A. Jełowicki, *Moje wspomnienia*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1970, s. 7.

⁶ W nawiasach podano nazwy miejscowości, w których zachowały się cmentarze.

a także utwór poetycki sławiący zmarłego, utrzymany w stylu takiego napisu, o kanonicznym szablonie, o elementach stałych i fakultatywnych, będący komunikatem językowym”⁷.

W okresie, gdy rozbiory odebrały państwowość, to m.in. inskrypcje nagrobne polskich katolików stały się swoistym archiwum przeszłości Polski na Kresach. Religia katolicka była nierozzerwalnie związana ze wspólnotą polską, była razem z językiem wyróżnikiem polskiej tożsamości. Wartość napisów nagrobnych jako tekstów kultury, które są świadectwem losu Polski i Polaków na terenach historycznego Podola, jest bezcenna.

Katarzyna Sicińska pisze o postrzeganiu Kresów w monografii *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*: „Kresy Wschodnie to pojęcie w kulturze polskiej o szczególnym charakterze i znaczeniu. To przestrzeń realna: geograficzno-historyczna, narodowościowa, kulturowo-językowa, ale też przestrzeń symboliczna: legendarno-mitologiczna, przez co nacechowana aksjologicznie. To obszar badań historycznych, socjologicznych, kulturowych, literackich i językowych”⁸.

Podole zajmuje ważne miejsce w polskiej historii i kulturze. Podole XIX i początku XX wieku – to gubernia podolska. Wcześniej istniało jak „województwo podolskie”, „wytworzyło się podobnie z części dawnej »ziemi« podolskiej, odebranej Tatarom przez Koriatowiczów, od której następnie część ukraińską poza Murachwą, z całym dolnym Pobożem, na rzecz ziemi wołyńskiej odcięto”⁹. XIX-wieczne inskrypcje nagrobne z Podola utrwalają południowokresowy wariant polszczyzny. W badaniu przyjąłem wyróżniki polszczyzny kresowej i odmiany geograficzne Kresów, które proponuje w swoich pracach naukowych Katarzyna Sicińska:

Tradycyjnie przyjmuje się jej podział [polszczyzny kresowej – OH] na dwa warianty geograficzne, mianowicie polszczyznę południowokresową i północnokresową, które różnią się między sobą przede

⁷ K. Długosz, *Inskrypcje nagrobne w ujęciu językoznawczym*, wyd. 2 zmienione i rozszerzone, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zawodowej, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 15.

⁸ K. Sicińska, *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*, Uniwersytet Łódzki, Łódź 2013, s. 18.

⁹ A. Jabłonowski, *Pisma Aleksandra Jabłonowskiego*, t. 4, *Wołyń, Podole i Ruś Czerwona*, Skład Główny w Księgarni E. Wende i S-ka (właśc. T. Hiż i A. Turkuł), Warszawa 1911, s. 126.

wszystkim rodzajem podłoża językowego oraz czasem powstania. Pol-szczyzna południowokresowa wytworzona na podłożu ukraińskim jest starsza, zaczęła się kształtować już w XIV–XV wieku na terenie Rusi Czerwonej i Podola Zachodniego, a potem na włączonych do Korony terenach Wołynia, Braclawszczyzny (Podola Wschodniego) i Kijowszczyzny. Początki odmiany północnej zaś, używanej na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz Inflant Polskich (...) przypadają dopiero na wiek XV–XVI¹⁰.

Podstawowym pojęciem w monografii jest inskrypcja nagrobna, nazywana też epitafium, napisem nagrobnym. W XIX wieku ukształtował się wzorzec inskrypcji. W tym okresie cmentarze wychodziły poza obręb kościołów, możliwe stawało się upamiętnienie wszystkich zmarłych, bez względu na ich status społeczny. Iwona Steczko podaje ustalenie inskrypcji: „Inskrypcja nagrobna to swoisty, mocno osadzony w tradycji typ tekstu kultury, gatunek mowy, wypowiedź o złożonej intencji komunikacyjnej. Inskrypcja pełni przede wszystkim funkcję informacyjno-komemoratywną, czyli upamiętnia osobę zmarłego, daje świadectwo jego życia i śmierci”¹¹. Poza tym może pełnić funkcję emotywną, konatywną, fatyczną. Inskrypcja mogła być realizowana w strukturze prostej lub złożonej. Inskrypcje proste, inaczej onomastyczne, ograniczają się do podstawowych informacji biograficznych o osobie zmarłej. Inskrypcje złożone, onomastyczno-tekstowe, zawierają dodatkowe elementy charakterystyki podmiotu inskrypcji i nadawcy (fundatora).

Badania nad XIX-wiecznymi inskrypcjami z Podola miały dać odpowiedź na pytania: jak wzorzec inskrypcji realizowano na obszarze pogranicznym etnicznie, wyznaniowo, językowo, pod wpływem czynników zewnętrznych oraz jak inskrypcje odzwierciedlały cechy wspólnoty polskiej w tym czasie. Szczegółowe problemy badawcze, które omówiłam w pracy to:

- budowa inskrypcji (proste i złożone);
- elementy obligatoryjne i fakultatywne inskrypcji;
- ślady historii i kultury, sposoby nobilitacji zmarłego, cechy i funkcje nadawcy, funkcje nazw miejscowych;

¹⁰ K. Sicińska, *O statusie i nazewnictwie odmian języka polskiego na dawnych Kresach Wschodnich*, „Prace Filologiczne” 2020, t. 75, cz. 2, s. 238.

¹¹ I. Steczko, *Językowe sposoby wyrażania aktu śmierci w dawnych inskrypcjach nagrobnych z cmentarza Rakowickiego w Krakowie*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” 2011, t. 6, s. 92.

– stylistyczne i aksjologiczne aspekty inskrypcji: nazywanie aktu śmierci, funeralny obraz mężczyzny i kobiety, środki ekspresji, nawiązania religijne. W inskrypcjach również zachował się język polski.

Materiałem badawczym były polskie inskrypcje nagrobne z zachowanych nekropoli katolickich Podola, także napisy w języku polskim umieszczane na tablicach w kościołach katolickich. Inskrypcje pochodzą z XIX wieku, do lat 20. XX wieku, ponieważ wtedy czynniki historyczno-polityczne (rewolucja, wojny) zamknęły pewien etap życia polskiej wspólnoty na Podolu. Materiał obejmował 1 500 napisów nagrobnych, był zbierany osobiście, głównie w latach 2019–2023, część zgromadziłam w latach 2013–2019 podczas corocznych akcji ratowania cmentarzy polskich na Podolu. Zebrany materiał jest w całości nowy, nie był dotychczas analizowany przez językoznawców.

Artur Cyruk podkreśla, że „W Polsce jest wiele miejsc, gdzie leżą szczątki zupełnie nieznanymi osobom, o których już nikt nie pamięta i których nikt nie odwiedza”¹². Te słowa jak najlepiej oddają sytuację cmentarzy katolickich na Podolu; te XIX-wieczne są dziś w sytuacji tragicznej, niszczone przez czas i ludzi.

Inskrypcje, które były przedmiotem moich badań, pochodzą z obszaru historycznego Podola. Według współczesnego podziału administracyjnego Ukrainy nekropolie znajdują się w obwodach: winnickim, chmielnickim, częściowo żytomierskim, tarnopolskim. Do badań porównawczych zgromadziłam także 500 inskrypcji północnokresowych XIX i początku XX wieku z cmentarzy w Wilnie (Stara Rossa, Nowa Rossa, Antokół, cmentarz Bernardyński, cmentarz na Kalwarii) oraz z miejscowości rejonu wileńskiego (Mejszagoła, Suderwy, Niemenczyn).

W analizach wykorzystałam różne metody, aby opisać strukturę, zawartość treści oraz funkcje inskrypcji. Główna perspektywa badań inskrypcji to lingwistyka kulturowa. Jerzy Bartmiński, Janusz Anusiewicz, Wojciech Chlebda podkreślali w swoich pracach, że język jest przekąźnikiem dorobku kulturowego wspólnoty komunikatywnej, wyrazem praktyki społecznej tej wspólnoty oraz jej doświadczeń¹³.

¹² A. Cyruk, *Pamięć o zwykłych ludziach. Jak skazani remontowali cmentarze w Polsce*, [w:] *Uszanujemy zmarłych*, Wydawnictwo Naukowe ChAT, Warszawa 2022, s. 138.

¹³ J. Bartmiński, *Język w kontekście kultury*, [w:] *Współczesny język polski*, pod red.

Wojciech Chlebda pisał, że „Pamięć istnieje w języku i poprzez język”¹⁴. Także Marta Wójcicka zaznacza: „Do przeszłości nie sposób dotrzeć inaczej niż poprzez jej reprezentację wyrażoną w różnego typu znakach. Najistotniejszym medium jest język”¹⁵. Lingwistyka pamięci, która należy do lingwistyki kulturowej, wyróżnia gatunki pierwotnie i wtórnie mnemoniczne. Marta Wójcicka podaje, że inskrypcja nagrobna należy do prymarnych gatunków pamięci, czyli służy pamiętaniu, jest to główna intencja tego komunikatu językowego. Napisy nagrobne z Podola można więc uważać za utrwalony, językowy przejaw pamięci wspólnoty polskiej, która żyła na Podolu w XIX wieku i początku XX wieku, jej doświadczeń i wartości.

Do realizacji szczegółowych celów badawczych wykorzystałam w analizach także metody badawcze: onomastyki, stylistyki i semantyki, socjolingwistyki.

Monografia składa się ze wstępu, ośmiu rozdziałów i zakończenia. W pierwszym rozdziale przedstawiłam założenia pracy, terminologię, metody badawcze, stan badań nad inskrypcjami nagrobnymi (*Założenia teoretyczne i metodologiczne badań*). Podałam także lingwistyczną definicję Kresów, kontekst historyczno-kulturowy badań.

W rozdziale drugim (*Struktura historycznych inskrypcji nagrobnych z Podola*) opisałam budowę badanych inskrypcji nagrobnych oraz ich strukturę wewnętrzną, która uwzględnia funkcje podmiotu, nadawcy i odbiorcy. W budowie inskrypcji wyróżniłam stałe elementy werbalne i graficzne: skróty, imiona i nazwiska, daty urodzin i śmierci, formuły wstępne oraz elementy fakultatywne: dodatkowe informacje o osobie zmarłej i wezwania modlitewne. Te zagadnienia rozwinęłam w rozdziałach trzecim i czwartym.

Rozdział trzeci (*Elementy obligatoryjne w historycznych inskrypcjach nagrobnych z Podola – charakterystyka*) zawiera poszerzoną charakterystykę elementów obligatoryjnych podolskich inskrypcji: typów oraz funkcji antroponimów (imion i nazwisk). Opisałam też w tym rozdziale rozbudowane nazwy śmierci, które są na granicy między

J. Bartmińskiego, UMCS, Lublin 2001; J. Anusiewicz, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław 1995.

¹⁴ W. Chlebda, *Pamięć ujęzykowiona*, [w:] *Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana*, t. 6, *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej*, red. J. Adamowski, M. Wójcicka, UMCS, Lublin 2012, s. 109–119.

¹⁵ M. Wójcicka, *Gatunek pamięci zbiorowej. Rekonesans*, „Stylistyka” 2019, nr 28, s. 79–90.

elementami obligatoryjnymi a fakultatywnymi. Zanotowałam najczęstsze sposoby nazywania śmierci – to połączenia z czasownikami „leży” („leży ciało”), „umrzeć”, „zembrzeć” oraz typowe metafory: śmierć jako odpoczynek po życiu, sen, ciemność, zmierzch, powołanie do Boga, koniec ziemskiego etapu życia. Rzadsze były w badanych inskrypcjach indywidualne metafory, na przykład czasownik „zwiądnąć” oznaczający zakończenie życia:

D. O. M.
S. + P.
Józefa z Morskich
ŁOMANOWSKA
zmarła d. 31 paździer.¹⁶
1907 r.
żyła lat 68

(Czeczelnik)

TU
SPOCZYWA W BOGU
OKTAWIJA Z DOMULÓW BRO
DOWSKA ŻYŁA LAT 40 ZMAR
ŁA DNIA 21 MARCA 1867 R.

(Szarogród)

Rozdział czwarty (*Elementy fakultatywne w historycznych inskrypcjach nagrobnych z Podola – charakterystyka*) prezentuje szczegółowy opis fakultatywnych elementów inskrypcji. Ich dobór zależał od nadawcy, dlatego właśnie te dodatkowe informacje były głównymi nośnikami informacji kulturowych i historycznych. W pierwszej części przedstawiłam rolę inskrypcji jako kulturowego archiwum i gatunku pamięci. W kolejnych podrozdziałach omówiłam odnotowane sposoby nobilitacji osoby zmarłej, cechy nadawcy, nazwy miejscowe oraz cytaty i nawiązania do innych tekstów. Osobno opisałam sposoby nobilitacji w inskrypcjach kobiet i mężczyzn. Różne role społeczne kobiet i mężczyzn powodowały, że także po śmierci

¹⁶ Wszystkie teksty inskrypcji przytaczane są w artykule w zapisie oryginalnym.

utrwalano inne ich cechy. Nazwy miejscowe podawały takie informacje o zmarłym, jak: miejsce urodzenia, miejsce pochodzenia, miejsce śmierci, miejsca związane z działalnością zawodową. Nawiązania tekstowe, które nadawca zamieszczał w napisach nagrobnych to modlitwy, parafrazy i aluzje do tekstów religijnych, cytaty biblijne. Z kolei fakultatywne informacje o nadawcy inskrypcji w badanym materiale najczęściej wskazywały werbalnie związki ze zmarłym, stopień pokrewieństwa, a także imię, nazwisko fundatora. Inskrypcje, które zawierały fakultatywne informacje o cechach i funkcjach nadawcy miały strukturę najbardziej rozbudowaną. Można ją schematycznie przedstawić za pomocą pytań: kto? (umarł) – kiedy? (umarł) – co? (komunikuje) – od kogo? (pochodzi komunikat):

Pamięć od Familii
Tu spoczywają Zwłoki
s.p. Gabryela z Ta(r)nowa
Woloszynowskiego
który przyżywszy
lat 50 wieku swego
skończył życie w dniu
2 Listopada 1826. Roku
Przechodniu westch
niy do Boga za Du
szę Jego

(Szarogród)

W rozdziale piątym (*Funeralne obrazy w historycznych inskrypcjach nagrobnych z Podola*) przedstawiłam, na podstawie podolskich inskrypcji, funeralne obrazy mężczyzny, kobiety, godnego życia. Te analizy odpowiedziały na pytanie, jakie wartości cenili Polacy na Podolu – w odniesieniu do mężczyzn i kobiet. Widoczne jest to w określeniach charakteryzujących te osoby, kryteriach oceny moralnej, wyborach cech i zasług utrwalanych w napisach:

Tu Leży S. P.
Kamila Łegos
ka. Ż. L 63 Umar-
17 Lut. 1892 Roku.

(Jampol)

S. + P.
Ignacy
BARSZCZEWSKI
Żył lat 56
um. 8 lutego 1908 r.
Nie zgięły Cię wrogi
Żywioły lecz złamały
Prosi o westchnienie
do Boga.

(Pików)

Rozdział szósty (*Środki ekspresji w historycznych inskrypcjach nagrobnych z Podola*) zawiera analizę środków wyrażających funkcję ekspresywną oraz emocje nadawcy w omawianych inskrypcjach. Powtarzalne, leksykalne wykładniki ekspresywności to nazwy z pola znaczeniowego smutku, zdrobnienia, metafory eufemizujące śmierć, emocjonalne epitety i apostrofy, a używane środki graficzne, służące ekspresji, to wykrzykniki i wielkie litery:

S. P.
STANISŁAW
SZCZAMBURSKI
† dnia 9 Grudnia 1889
zasnął w Panu w 22
roku życia zostawiając
po sobie nie utulony
żał Rodziców krew
nych i przyjaciół
Synu mój
niech ci ta
ziemia bę
dzie lekka

(Krasne)

W rozdziale siódmym (*Języki innych narodowości w historycznych inskrypcjach nagrobnych z Podola*) przedstawiłam udział języków innych narodowości w tworzeniu epigrafiki podolskiej. Na części nagrobków występują napisy w językach obcych dla polskiego środowiska: ukraińskim, rosyjskim, łacińskim, czeskim, francuskim,

niemieckim, angielskim. Analiza napisów i ich kontekstu pokazała, że mogło to wynikać z chęci zaznaczenia przez fundatora hermetyczności, odrębności językowej i narodowej, czasem wyznaniowej. Decydowały też o tym przyczyny zewnętrzne – zmiana granic i historyczne wydarzenia.

Rozdział ósmy (*Specyfika językowa dziewiętnastowiecznych inskrypcji nagrobnych z Wileńszczyzny i Podola – porównanie*) zawiera porównanie wybranych cech inskrypcji południowokresowych z Podola z północnokresowymi z Wilna i Wileńszczyzny. Analiza pokazała cechy wspólne i odmienne. W inskrypcjach z Litwy pojawiają się formy, które nie były potwierdzone na Podolu, np. określenia okresu życia – używano konstrukcji bez przyimka „w”: „wieku lat” oraz z przyimkiem „w wieku lat” (domyślnie: zmarł bądź dożył). W napisach nagrobnych z Podola używano wyłącznie formy z przyimkiem (zmarł w wieku lat). W inskrypcjach wileńskich odnotowałam formy od imienia męża dla nazywania żony zmarłego, np.: Napoleon – Napoleonowa, poza tym nazwiska żeńskie z sufiksami -ina, -yna, -anka, np. Mikoszyna, Mikoszanka. Formy takie nie utrwaliły się w inskrypcjach podolskich. Nazwiska z sufiksami -yk, -ak, -uk, -ko na nagrobkach z Wilna i Wileńszczyzny odnotowałam znacznie częściej niż na Podolu. Inskrypcje poświęcone kobietom na cmentarzach Wilna i Wileńszczyzny są rozbudowane, trójczłonowe, co na Podolu występowało wyjątkowo. Cechą wspólną wileńskich i podolskich inskrypcji nagrobnych była wysoka emocjonalność. Ogólnie można stwierdzić, że pomimo zauważalnej specyfiki regionalnej badanych inskrypcji, są one mocno zakorzenione w kulturze chrześcijańskiej i tradycji polskiego obszaru językowego.

W *Zakończeniu* zebrałam wnioski z poszczególnych rozdziałów. Analiza materiału badawczego pokazała swoiste cechy polskiej katolickiej inskrypcji nagrobnej realizowanej na Podolu, czyli na obszarze Kresów Południowych. W pewnych zakresach zachowane było podobieństwo do inskrypcji historycznych z innych katolickich cmentarzy polskich i północnokresowych. To świadczy o ciągłości rozwojowej gatunku, jakim są inskrypcje.

Część onomastyczna była zawarta w każdej badanej inskrypcji. Obejmowała dane biograficzne zmarłego: imię, nazwisko, daty urodzenia i śmierci (lub liczbę przeżytych lat) oraz elementy, które wskazywały na katolicki charakter inskrypcji: znak krzyża (obelisk), typowe skróty (Ś. P., D.O.M.). Charakterystyczne dla badanych in-

skrypcji jest to, że niektóre elementy obligatoryjne wnosily też informacje o znaczeniu językowo-kulturowym, np. daty urodzenia i śmierci albo urodzenia i przeżytych lat, które wskazywały na historyczne okoliczności czy imiona i nazwiska. W napisach z Podola przeważały imiona o rodowodzie słowiańskim i łacińskim, najmniej liczne były imiona germańskie i staroangielskie. Odnotowane nazwiska należały do typów nazwisk funkcjonujących w Polsce. Wskazywały też kierunki migracyjne lub świadczyły o pewnych zmianach asymilacyjnych – jak w przypadku nazwisk zakończonych na -ko, -ski (cki). Najczęstsze były nazwiska szlacheckie z przyrostkami -ski, -cki, również liczne z -owicz, -ewicz. Część z nich jest przykładem złożonej historii Podola, bo mogą mieć pochodzenie zarówno litewskie, jak i polskie.

W analizowanym materiale najliczniej poświadczane były inskrypcje dwuczłonowe: onomastyczno-tekstowe. Jest to cecha inskrypcji z Podola. Inskrypcje północnokresowe, z Wilna i Wileńszczyzny, częściej występują w postaci trójczłonowej, dodatkowo z częścią, która pokazuje cechy fundatora.

O specyfice badanych napisów nagrobnych decydowała ich fakultatywna część, zależna od nadawcy. Gatunek pamięci, jakim były inskrypcje podolskie, utrwalał to, co ważne dla wspólnoty katolickiej na Podolu w XIX wieku: cechy nobilitujące osoby; nazwy zawodów i stanowisk cenionych społecznie; daty historyczne ważne dla tej wspólnoty, miejsca walk i powstań Polaków. Tożsamość Polaków na Kresach budował katolicyzm: to zostało zapisane w fakultatywnych częściach inskrypcji, takich jak nawiązania religijne i biblijne, chrześcijańska metaforyka śmierci.

Analiza napisów podolskich pokazała, że na szacunek po śmierci zasługiwały czyny człowieka nakierowane na innych ludzi, na społeczność i dobro wspólne, przede wszystkim działalność wojskowa, ale też edukacyjna, urzędnicza, prawnicza, stan kapłański. Ceniono także działania artystyczne. To oznaczało, że nobilitująca była odwaga, patriotyzm, zdobyte wykształcenie oraz zdolności, po których zostawał ślad dla następnych pokoleń. Dla stosunków społecznych w XIX wieku nobilitujące było także pochodzenie.

Ciekawe wnioski przyniosło porównanie części fakultatywnych inskrypcji podolskich poświęconych kobietom i mężczyznom. Charakterystyka kobiet opierała się na podaniu relacji rodzinnych, ról pełnionych w rodzinie, a bardzo rzadko ról zawodowych. Najczę-

ściej obraz kobiety wyrażają epitety „droga”, „najdroższa”, „kochana”, podawane w części końcowej, w której prezentuje się nadawca, albo w części tekstowej, w której opisywana była zmarła. Kobieta razem z rodziną dzieliła trudne losy Polaków w Imperium Rosyjskim, więc ceniono ją, za to, że była dzielna, troskliwa, dobra. W inskrypcjach mężczyzn zaznaczano z kolei pochodzenie, pełnione obowiązki, funkcje, osiągnięcia, wykształcenie, zaangażowanie zawodowe. Upamiętniano też informacje o represjach za pomoc powstańcom, o tragicznej śmierci. Z obrazem mężczyzny-Polaka wiązało się użycie przymiotników, które wskazywały na osobiste uczucia nadawcy – podobnie jak w inskrypcjach kobiet. Ale niektóre przymiotniki używane były wyłącznie w napisach poświęconych mężczyznom, np. „szlachetny”, „zaczny”. Inskrypcje podolskie utrwaliły nazwy zawodów męskich, które współcześnie nie istnieją lub ich dawne znaczenia bądź formy językowe, np. komornik graniczny, radca kolegialny, tajny radca, prowizor farmacji, pożarny(j) (strażak).

Cechą wyróżniającą inskrypcje z Podola było silne nacechowanie emocjonalne części napisów. Świadczy to o wpływie kulturowym ukraińskiego otoczenia i kordocentryzmie. Jako typowe wykładniki leksykalne ekspresywności używano, np. nazwy z pola znaczeniowego smutku, zdrobnienia, metafory eufemizujące śmierć, emocjonalne epitety, apostrofy. Obrazy śmierci w inskrypcjach z Podola były w większości analogiczne do tych, które są obecne w katolickich napisach nagrobnych na innych polskich cmentarzach. Do cech specyficznych inskrypcji podolskich należą użycia cytatów i nawiązań biblijnych oraz prośb o modlitwę. Dodam jeszcze, że dla fundatorów inskrypcji zarówno na Podolu, jak i na Wileńszczyźnie ważne było wskazanie kraju, miasta jako miejsca urodzenia czy śmierci, a także wyraz przywiązania do pewnego terytorium. Inskrypcje z Podola najbardziej wyróżniają się elementem kulturowym, w którym zapisana była historia walki o niepodległość Polski.

Olena Havryliuk

Bibliografia

- Antologia polskiej literatury kresowej XX wieku*, Wybór tekstów, wstęp i objaśnienia B. Hadaczek, Szczecińskie Wydawnictwo Archidiecezjalne „Ottonianum”, Szczecin 1995.
- Anusiewicz Janusz, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1995.
- Bartmiński Jerzy, *Język w kontekście kultury*, [w:] *Współczesny język polski*, pod red. J. Bartmińskiego, UMCS, Lublin 2001.
- Баженова Стефанія, Баженов Лев, Оліпер Світлана, *На пограниччі культур. Культурне і громадсько-політичне життя польського населення Правобережної України у XIX – на початку XX ст.* видавець ПП Зволейко Д.І., Кам’янець-Подільський 2020.
- Beauvois Daniel, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914*, wyd. 7, UMCS, Lublin 2024.
- Chlebda Wojciech, *Pamięć ujęzykowiona*, [w:] *Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana*, t. 6, *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej*, red. J. Adamowski, M. Wójcicka, UMCS, Lublin 2012, s. 109–119.
- Cyruk Artur, *Pamięć o zwykłych ludziach. Jak skazani remontowali cmentarze w Polsce*, [w:] *Uszanujmy zmarłych*, Wydawnictwo Naukowe ChAT, Warszawa 2022.
- Długosz Kazimierz, *Inskrypcje nagrobne w ujęciu językoznawczym*, wyd. 2 zmienione i rozszerzone, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zawodowej, Gorzów Wielkopolski 2010.
- Hadaczek Bolesław, *Kresy w literaturze polskiej XX wieku, szkice*, Szczecińskie Wydawnictwo Archidiecezjalne „Ottonianum”, Szczecin 1993.
- Hadaczek Bolesław, *Kresy w literaturze polskiej. Studia i szkice*, Wojewódzki Ośrodek Metodyczny, Gorzów Wielkopolski 1999.
- Hadaczek Bolesław, *Małe ojczyzny kresowe w literaturze polskiej XX wieku*, PoNad, Szczecin 2003.
- Havryliuk Olena, *Dziewiętnastowieczne inskrypcje z terenu Podola jako znaki języka i kultury polskiej: wartości dydaktyczne*, [w:] *Wiek XIX na lekcjach języka polskiego. Literatura – język – kultura – historia*, red. B. Gala-Milczarek, A. Klimas, A. Kowalkiewicz-Kulesza, Siedlce 2020, s. 83–95.
- Havryliuk Olena, *Inskrypcje nagrobne z zabytkowych katolickich cmentarzy Podola jako rodzaj archiwum kulturowego*, [w:] *Архівістика:*

- теорія, методика, практика. Матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції, red. С.А. Копилов, А.В. Хромов і ін., Кам'янець-Подільський 2021, s. 42–47.
- Havryliuk Olena, *Nazwiska żeńskie i męskie w inskrypcjach nagrobnych na dziewiętnastowiecznych polskich katolickich cmentarzach Podola – ich typy i funkcje*, [w:] *Доля Поляків і доля Вітчизни: погляд крізь століття*, Адамовський В. та ін.; уклад. і відп. ред. А. Глушковецький та ін., Вінниця 2021, t. 3.
- Havryliuk Olena, *Nazwy miejscowe w strukturze inskrypcji nagrobnych na wiejskich nekropoliach historycznego Podola*, „Zeszyty Wiejskie” 2021, nr 27, s. 193–208.
- Havryliuk Olena, *Sposoby nobilitacji zmarłego w historycznych polskich inskrypcjach nagrobnych na katolickich nekropoliach z Podola – nazwy zawodów i stanowisk*, „Studia Slavica” 2022, t. 26, nr 1, s. 85–104.
- Jabłonowski Aleksander, *Pisma Aleksandra Jabłonowskiego*, t. 4, *Wołyń, Podole i Ruś Czerwona*, Skład Główny w Księgarni E. Wende i S-ka (właśc. T. Hiż i A. Turkuł), Warszawa 1911.
- Jełowicki Aleksander, *Moje wspomnienia*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1970.
- Ostrówka Małgorzata Maria, *Napisy nagrobne w Rzeżycy i Krastawiu (Łotwa) jako przykład koegzystencji kultur i języków w Łatgalii*, „Acta Baltico-Slavica” 2014, t. 38, s. 40–66.
- Sicińska Katarzyna, *O statusie i nazewnictwie odmian języka polskiego na dawnych Kresach Wschodnich*, „Prace Filologiczne” 2020, t. 75, cz. 2, s. 237–262.
- Sicińska Katarzyna, *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*, Uniwersytet Łódzki, Łódź 2013.
- Steczko Iwona, *Językowe sposoby wyrażania aktu śmierci w dawnych inskrypcjach nagrobnych z cmentarza Rakowickiego w Krakowie*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” 2011, t. 6, s. 92–108.
- Wójcicka Marta, *Gatunek pamięci zbiorowej. Rekonesans*, „Stylistyka” 2019, nr 28, s. 79–90.

Grave inscriptions in polish catholic cemetery of Podolé in the 19th century and the early 20th century. Linguistic and cultural aspects¹⁷

Keywords

Podolia, Kresy, Poles, tombstone inscriptions, Catholic cemeteries.

Abstract

The article is devoted to the characteristics of the monograph prepared for printing entitled Tombstone inscriptions in Polish Catholic cemeteries in the 19th and early 20th centuries. Linguistic and cultural aspects. The research is of a publication nature. The article first provides a short historical and cultural characteristics. As a result of research on 19th-century inscriptions from Podolia, a pattern of inscriptions was determined in the borderland area in terms of ethnicity, religion, and language. The tombstone inscriptions reflected the characteristics of the Polish community. The structure of the inscription (simple and complex), obligatory (onomastical) and optional elements (additional information about the deceased, important life information, characteristics of the deceased, historical events, the role of the founder of the inscription) were also determined. Podolia epitaphs from the 19th and early 20th centuries are a source of information about the life of Poles in Podolia, about historical events that influenced the fate of people; how the Polish community appreciated the moral virtues of its members, as well as an important characteristic element in inscriptions: the middle of expressiveness, poetic phrases in inscriptions from Podolia in Catholic cemeteries of that period.

¹⁷ Tłumaczenie autorki.

Grabinschriften auf polnischen katholischen Friedhöfen im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Sprachliche und kulturelle Aspekte.

Schlüsselwörter

Podolien, Kresy, Polen, Grabinschriften, katholische Friedhöfe.

Zusammenfassung

Der Artikel ist den Merkmalen der zum Druck vorbereiteten Monographie mit dem Titel gewidmet: Grabinschriften auf polnischen katholischen Friedhöfen im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Sprachliche und kulturelle Aspekte. Die Forschung erfolgt in Form einer Publikation. Der Artikel bietet zunächst einen kurzen historischen und kulturellen Überblick. Als Ergebnis der Forschung zu Inschriften aus Podolien aus dem 19. Jahrhundert wurde ein Muster von Inschriften im ethnischen, religiösen und sprachlichen Grenzgebiet festgestellt. Die Grabinschriften spiegelten die Merkmale der polnischen Gemeinschaft wider. Außerdem wurden der Aufbau der Inschrift (einfach und komplex), obligatorische (onomastische) und optionale Elemente (zusätzliche Informationen über den Verstorbenen, wichtige Lebensinformationen, Merkmale des Verstorbenen, historische Ereignisse, die Rolle des Stifters der Inschrift) festgelegt. Podolien-Epitaphien aus dem 19. und frühen 20. Jahrhundert sind eine Informationsquelle über das Leben der Polen in Podolien, über historische Ereignisse, die das Schicksal der Menschen beeinflusst haben; wie die polnische Gemeinschaft die moralischen Tugenden ihrer Mitglieder schätzte, sowie ein wichtiges charakteristisches Element in Inschriften: das Medium der Ausdruckskraft, poetische Phrasen in Inschriften aus Podolien auf katholischen Friedhöfen dieser Zeit.

Нагробные надписи на польских католических кладбищах на Подолье в XIX–начале XX века. Языковые и культурные аспекты

Ключевые слова

Подолье, Кресы, поляки, надгробные надписи, католические кладбища.

Резюме

Статья посвящена характеристике подготовленной к печати монографии под названием: Надгробные надписи на польских католических кладбищах XIX - начала XX веков. Лингвистические и культурные аспекты. Исследование оформлено в форме публикаций. В статье сначала дается краткая историко-культурная характеристика. В результате исследования надгробных надписей Подолья XIX и начала XX вв. установлена закономерность надписей на этническом, религиозном и языковом пограничье. Надписи на надгробиях отражали особенности жизни польской общины. Определены также структура надписи (простая и сложная), обязательные (ономастические) и факультативные элементы (дополнительные сведения об умершем, важные жизненные сведения, характеристика умершего, исторические события, роль основателя надписи). Подольские эпитафии XIX – начала XX веков являются источником информации о жизни поляков на Подолье, об исторических событиях, повлиявших на судьбы людей; как польская община ценила нравственные достоинства своих членов, а также важный характерный элемент в надгробных надписях: средства выразительности, поэтические фразы на католических кладбищах Подолья того периода.